

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ.

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Περὶ Ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων λόγον ποτέ ποιούμενος ὁ τὸν βίον ἐναγχος μεταλλάξας σοφὸς Σοφοκλῆς Κ. ὁ ἐξ Οἰκονόμων, ἠύχετο πρὸς ἄλλαις καὶ τὴν εὐχὴν τήνδε· «Εὐχῆς ἔργον, » εἶπερ τις τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει λογίων ἐπεχείρει συναγαγεῖν ἀπάσας » τὰς τοῦ Μαυροκορδάτου συγγραφάς, ἐκδεδομένας τε καὶ ἀνεκδότους, καὶ » τὰς χαριεστάτας αὐτοῦ ἐπιστολάς, καὶ προτάξας βίον αὐτοῦ ἀκριβῆ, ἐξ » αὐτῶν τε καὶ ἐξ ὄσων ἔγραψαν οἱ Εὐρωπαῖοι ἀρηρυσμένον, διὰ τοῦ τύπου » κοινὰς τοῖς πᾶσι καταστήσαι. Οὕτω δὲ πράττων στήσει μνημεῖον μὲν » παραμόνιμον ἐπὶ τῷ περιφανεστάτῳ ἐκείνῳ ἀνδρὶ, τεκμήριον δὲ τῆς τῶν » καθ' ἡμᾶς εὐγνώμονος προαιρέσεως καὶ παράδειγμα ζηλωτῶν . . . . .¹⁾»

Τοιοῦτο μνημεῖον, πολλῶ τῶν ἀψύχων τιμιώτερον, ὑπὸ τοῦ πανδαμάτορος χρόνου ἀνάλωτον καὶ ὄντως χαλκοῦ διαρκέστερον, κατὰ τὸν λυρικόν, ἀπότισις μὲν χρέους ἀπάντων χρεῶν δικαιοτάτου καὶ ἀπαραιτήτου, ἐναργὲς δὲ καὶ τίμιον τῆς πρὸς ἄνδρα ἔνδοξον εὐσεβείας ὑπόδειγμα, ἴσταται νῦν διὰ τῆς δε τῆς ἐπιστολιμαίας δέλτου καὶ τῆς προτεταγμένης αὐτῆς βιογραφίας.

Ἡ βιογραφία τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων πρόεισιν εἰς φῶς ἀναλλοίωτος, οἷα ἡμῖν παρεδόθη. Ἀρηρυσμένη οὖσα ἐκ τῶν συγγραφῶν ἐκείνου, ἐκδεδομένων τε καὶ ἀνεκδότων, καὶ ἐξ ἄλλων ἐν Εὐρώπῃ δυσσευρέτων καὶ βαρυτίμων πηγῶν, ἐπαρκεῖ εἰς τοῦ ἀειδήμου Οἰκονόμου τὰς εὐχάς, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ συμπληροῖ, ἔστιν ὅπου δὲ ἐλέγχει καὶ διορθοῖ τὰς

¹⁾ Πανζώρα, φυλ. 518.

ὑπό τε τῶν ἡμεδαπῶν καὶ τῶν ἀλλοδαπῶν λογίων πεφιλοπονημένας, εἴτε συντόμους, εἴτε πλημμελεῖς πραγματείας καὶ, συνελόντι εἰπεῖν, ἀποδείκνυται πληρεστέρα καὶ τελειότερα, ἐφ' ὅσον δὲν ἀποκαλύπτει τοῖς ἰχνευταῖς τῆς ἀληθείας ἄλλας πηγὰς λανθανούσας ὁ χρόνος, « ὁ χειμάρρου » δίκην ρέων, καὶ τὰ μὲν ἀδρά καὶ πολύτιμα εἰωθῶς καταβυθίζειν, αἶρειν δὲ » καὶ παραπέμπειν εἰς τοὺς μετέπειτα τὰ κοῦφα. ¹⁾» Ἡ νέα τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων βιογραφία, ὕφην ἔχουσα λόγου ἀπλήν ὅσον ἔνεστι καὶ ἀπεριττον, ἀναζητεῖ καθ' ἑαυτὴν τὴν ἀλήθειαν οὔτε ἀμάρτυρον, οὔτε ἀναπόδεικτον, ἀπέχεται τῶν συνήθων κομπωδῶν φράσεων καὶ τῶν τετριμμένων διθυραμβικῶν ἐγκωμίων· οὐδεμίαν ἀποφαίνεται οὔτε γνώμην ἐξ ὑποκειμένου, οὔτε ιδέαν προκατειλημμένην· διαζωγραφοῦσα δὲ τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρός τὸν βίον καὶ τὴν πολιτείαν, οἷα πράγματι διетρανῶθη, ἐπιτρέπει τὴν κρίσιν ἀκέραιον τοῖς ἐντυγχάνουσιν. Ὁ συγγραφεὺς φαίνεται ὡσανεὶ ἦτο ἀδιάφορος ἢ κατεψυγμένος ὑπερβόρεος καὶ μηδὲν εἶχε κοινὸν πρὸς τὸν βιογραφούμενον· καὶ Ἑλλην ὅμως ὑπάρχει ἐγγενῆς, καὶ ὄνομα κέκτηται ἐν τῇ ἐθνικῇ ἡμῶν ἱστορίᾳ ἐπίζηλον, καὶ ἐκ περισσοῦ τανῦν ἐμπεδοῖ τὴν παρά τοῦ ἱστοριογράφου Μενδελσῶνος εὐφημίαν, ὅτι ἡ γενναῖα φρονήματα καὶ νεανικὰς ἀρετὰς ἐμπνέουσα ἑλληνικὴ παιδεία εἶναι πατρῶος κληρὸς καὶ ἐκ διαδοχῆς πλεονέκτημα ἐν τῷ οἴκῳ τῶν Μαυροκορδάτων.

Τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων αἱ ἐπιστολαὶ ἐξεδόθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1804 ἐν τῷ τυπογραφείῳ τοῦ Πατριαρχείου. ²⁾ Ἐν ταῖς πρώταις ἑβδομήκοντα σελίσιν προτέτακται « Ἐκθεσις περὶ ἐπιστολικῶν τύπων, » ἀξιόλογος δηλονότι πραγματεία περὶ ἐπιστολογραφίας καθόλου καὶ τῶν εἰδῶν αὐτῆς μετὰ πλείστων ὑποδειγμάτων, ἣ προστέθινται ἕτεροι τύποι καὶ χαρακτῆρες ἐπιστολῶν τεσσαράκοντα, ἠρανισμένοι ἐκ τῶν τοῦ σοφιστοῦ Λιβανίου. Τὸ πρῶτον μέρος, ἀπὸ σελίδος 71-273, περιλαμβάνει δύο πρὸς ταῖς ἐνενηκοντα καὶ ἑκατὸν ἐπιστολάς Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαυροκορδάτου μετὰ τινῶν ἀπαντήσεων· τὸ ἕτερον δέ, ἀπὸ σελίδος 273 μέχρι τέλους, δύο καὶ εἴκοσιν ἐπιστολάς τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, Νικολάου, ἡγεμόνος Μολδοβλαχίας, μετὰ τινῶν ἀπαντήσεων, πρὸς δὲ τὸν τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων πρεσβευτικὸν πρὸς τοὺς Γερμανοὺς λόγον ὑπὲρ τῆς Εἰρήνης,

¹⁾ Νικολάου Μαυροκορδάτου, Περὶ Καθηκόντων, σελ. 4.

²⁾ Ἐπιστολάριον ἐκ διαφόρων ἑρανισθὲν ὑπὸ τοῦ ἐν Ἱατροφιλοσόφοις Βασιλείῳ, Κωνσταν. 1804.

καὶ δύο ὑπ' αὐτοῦ τούτου συντεθειμένας εὐχάς, τὴν μὲν τοῦ ὄρθρου, τὴν δὲ μετὰ τὸ ἀπόδειπνον.

Κατὰ τοὺς δεινοὺς χρόνους, ἐν οἷς προήχθη εἰς φῶς τὸ Ἐπιστολάριον, καὶ πολλῶ ὕστερον, ἐπήρκεσεν εἰς οὐκ ὀλίγας λογίων κληρικῶν τε καὶ λαϊκῶν χρείας καὶ αἰσίως ἐχειραγώγησε τὴν νεολαίαν εἰς τὴν ἐπιστολογραφικὴν μέθοδον, διότι ἀνεγινώσκετο ἐν τοῖς σεμνοῖς τοῦ Βυζαντίου ἐκπαιδευτηρίοις μετὰ τὰ λεγόμενα γραμματικά, ὡς προγύμνασμα εἰς τὴν ρητορικὴν καὶ τὴν λογικὴν. Προετιμήθησαν δὲ τῶν τοῦ Λιβανίου, τοῦ Συνεσίου, Θεοφίλου τοῦ Κορυδαλέως καὶ ἄλλων σοφῶν αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Μαυροκορδάτου, διότι κατὰ τὴν ρητὴν τοῦ ἔρανιστοῦ ὁμολογίαν «ὅσον διὰ τὴν εὐροίαν καὶ ποικιλίαν τῶν τε φιλοσοφικῶν καὶ ἠθικῶν ἠγορημάτων, διὰ τὸ εὐσεβὲς τοῦ φρονήματος, τὴν πληθὺν καὶ σαφήνειαν τῶν πολλῶν καὶ διαφόρων ἐπωφελῶν ἰδεῶν, πρὸς δὲ καὶ διὰ τὴν γλαφυρότητα τῆς ἑλληνικῆς φράσεως τῆς παρ' ἡμῖν ἤδη ἐν χρήσει, θαυμάζεται ὑπερβαλλόντως τὸ Ἐπιστολάριον τοῦ ἀοιδίμου ἐκείνου ἥρωος, ἡ ἀλεξάνδρου Μαυροκορδάτου τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων, ἀνδρὸς ἑλληνος φιλομούσου, φιλοσόφου καὶ τὰ πολιτικὰ δεινοῦ, πολλῶν τε ἀνδρῶν ἰδόντος ἄσπετα, καθ' Ὅμηρον, καὶ νόον γνόντος, ὡς καὶ ὁ ἐν τῷ τέλει τοῦ βιβλίου αὐτοῦ προστεθεὶς ρητορικώτατος τοῦ ἰδίου λόγος δηλοῖ· τοῦτον δὲ τὸν Ἀλέξανδρον ἐμιμήθη, ὡς ἔοικεν, εἰς τὸ ἐπιστολικὸν καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ Νικόλαος, ὁ καὶ αὐθέντης χρηματίσας Μολδοβλαχίας.»

Ἐν τῇ πρώτῃ ἐκδόσει τὸ κείμενον τῶν ἐπιστολῶν ὑπέστη παθήματα καὶ στρεβλώσεις παντοίας, διὰ τὴν λύμην τῶν πολλῶν καὶ ἀλλεπαλλήλων, εἴτε ἀμαθῶν, εἴτε αὐθαδῶν ἀντιγραφῶν, διὰ τὴν ἐλεεινότητα τοῦ ληφθέντος ὡς βάσεως χειρογράφου, διὰ τὴν συνήθη βίαν τοῦ στοιχειοθέτου καὶ διὰ τὴν ἀσύγγνωστον ἀκηδῖαν τοῦ διορθωτοῦ. Τὰ λάθη τῆς ὀρθογραφίας, μάλιστα δὲ τὰ τῆς προσωδίας ἐπὶ τῶν διχρόνων φωνηέντων, εἶναι δυσαρίθμητα· ἢ πλημμελῆς στίξις, ἢ τὰ εἰς ἓν συναπτεῖα διασπῶσα, ἓνα δὲ πλήρη λόγον εἰς ἀσυνάρτητα, ἀτελεῖ καὶ κολοβά διανοήματα κατακερματίζουσα, καθίστησι πολλαχοῦ οὐ μόνον δυσχερῆ, ἀλλ' ἀνέφικτον τὴν κατάληψιν τῆς ἐννοίας· αἱ γραφικαὶ παραφθοραί, οἱ ἡμαρτημένοι τύποι, αἱ παραλείψεις, αἱ ἀλλότρια προσθήκαι, ἐνιαχοῦ δὲ αἱ λέξεων καὶ προτάσεων ὄλων ὑπερθέσεις καὶ μεταθέσεις, τοσοῦτον παραμορφοῦσι καὶ ἐξαλλοιοῦσι τὸ κείμενον, ὥστε πολλαχοῦ τῆς βίβλου ὁ κατὰ τὴν αἴ-

ἐκατονταετηρίδα λογιώτατος τῆς ἑλληνικῆς εὐγλωττίας ρήτωρ Μαυροκορδάτος ὁμοιάζει τῷ λογιωτάτῳ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς εὐγλωττίας ρήτορι Ὀδυσσεῖ, ὅποτε ἡ Ἀθηνᾶ πρὸς καιρὸν εἶχε μεταποιήσῃ τοῦτον ἀπὸ νέου καὶ ἀκμάζοντος εἰς ρυσὸν γέροντα καὶ ρακενδύτην. Συμβαίνει δὲ τοῦτο καὶ ἐν ἄλλαις ἐπιστολαῖς καὶ ὃν καὶ ἐν ταῖς μακροτέραις, ταῖς διηγηματικαῖς, ἐνθα δὲ ἐπιτυχῆς τοῦ Ξενοφῶντος, τοῦ Θουκυδίδου καὶ τοῦ Πολυβίου μιμητῆς Μαυροκορδάτος φαίνεται ἀπαράμιλλος ἐν τῇ περιγραφῇ στρατειῶν, πολιορκιῶν καὶ μαχῶν. Καὶ σκοπούμενου μὲν τοῦ χρόνου καὶ τῶν περιστάσεων τοῦ ἔθνους, ἐν αἷς τὸ Ἐπιστολάριον ἐξεδόθη συγγνωστὰ μὲν ὅπως εἶναι τὰ λάθη, χάρις δὲ ὑφείλεται τῇ τότε τοῦ Πατριαρχείου τυπογραφίᾳ, ἣτις, « δαιμονίως ἐρίζουσα τῷ παμφάγῳ χρόνῳ, » πολυτελεῖς ἑλληνικωτάτης διανοίας γονὰς εἰς τὴν ἐλευσομένην παρέπεμψε γενεάν, νέκταρι δὲ καὶ ἀμβροσίᾳ ἤρδευσε ψυχὰς διψώσας. ¹⁾ » ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τοῦ Μαυροκορδάτου, τοῦ προδρόμου καὶ τελεσιουργοῦ τῆς διανοητικῆς τοῦ ἔθνους παλιγγενεσίας, ἀληθεύουσιν ὅσα καλὰ καὶ ὀρθὰ ἄνδρες σπουδαῖοι περὶ ἄλλων βυζαντινῶν συγγραφέων ἀπεφῆναντο, ὅτι ὅταν ὁ ἐκδιδόμενος συγγραφεὺς ᾖ προωρισμένος νὰ τύχῃ πολλῶν ἀναγνωστῶν, δυνατόν ἐν ἄλλαις ἐπακολουθούσαις ἐκδόσεσι νὰ διορθωθῶσι τὰ ἀμαρτήματα τῆς πρώτης· ὅταν δὲ ᾖ ἐκ τῶν σπανίως ἀναγνωσκομένων συγγραφέων, οἷτινες ὀλίγας παρέχουσιν ἐλπίδας δευτέρας καὶ τρίτης ἐκδόσεως, πλείστη ἀκρίβεια καὶ προσοχὴ σύντονος ἀπαιτεῖται κατ' αὐτὴν τὴν πρώτην ἐκδοσιν. ²⁾)

Ἡ προκειμένη δευτέρα ἐκδοσις ἐνίων ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων ὑφείλεται εἰς τὴν περὶ τὰ πατρῶα φιλοτιμίαν τοῦ Κ. Γεωργίου Ἀλ. Μαυροκορδάτου καὶ εἰς τὴν ἀνεύρεσιν χειρογράφου, ἀποκειμένου νῦν ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ αὐτοῦ. Τὸ μαυροκορδάτειον τοῦτο χειρόγραφον ἔχει μέγεθος τετάρτου καὶ ἀπαρτίζεται ἐκ τετρακοσίων καὶ ἐπέκεινα σελίδων· εἶναι κεκαλλιγραφημένον καὶ εὐανάγνωστον· δὲν ὑπάρχει μὲν ἀπανταχοῦ ἄμοιρον ἀμαρτημάτων, ἀλλ' ὅπως δῆποτε ἀποτριτοῖ τὰ τοῦ Ἐπιστολαρίου, διορθοῦν τὰς δύο τούτων μοίρας, καὶ διαστέλλει τῶν ἐπιστολῶν τὰς σπουδαιοτάτας διὰ τῆς προσεπιγραφῆς ἰδιόχειρος.

¹⁾ Νικολάου Μαυρ., Περὶ Καθηκόντων, σ. 131.

²⁾ Κριτικὰ καὶ ἐρμηνευτικὰ ὑπὸ Ἰω. Πανταζίδου, Ἀθήνησι, Τόμ. Γ'. τευχ. 5^{της} Κ.τ.Π

Ἐν τῷ προκειμένῳ τεύχει ἐκδίδονται δύο ἀνέκδοτοι καὶ αἱ λεγόμεναι ἰδιόχειροι ἐπιστολαί, εὐάριθμοι μὲν, ἀλλ' ἀρκοῦσαι ἵνα καταδείξωσιν ἐξ ὄνουχου τὸν λέοντα καὶ ἐκ ράμφου τὸν αἰτόν. Καὶ ἐγένετο μὲν ἐκάστης τούτων ἀκριβῆς ἀντιβολή πρὸς τὴν ἐν τῷ Ἐπιστολαρίῳ ἀντιστοιχοῦσαν· δὲν ἐκρίθη ὅμως εὐλογον νὰ ὑποσημειωθῶσιν ἅπαντα τὰ κακῶς μὲν καὶ ἡμαρτημένως ἐν τῷ Ἐπιστολαρίῳ, εὖ δὲ καὶ ὀρθῶς ἐν τῷ χειρογράφῳ κείμενα, ἵνα μὴ ὑπερφορτώθῃ ἡ βίβλος διαφόρων γραφῶν, τανῦν μάλιστα περιπτῶν. Ἐσημειώθησαν τούναντίον αἱ κατ' ἀνάγκην μὲν, μετὰ τῆς προσηκούσης δὲ φειδοῦς καὶ περισκέψεως εἰς αὐτὸ τὸ νέον χειρόγραφον ἐπενεχθεῖσαι εὐάριθμοι διορθώσεις.

Ἐν τῷ Ἐπιστολαρίῳ καὶ τῷ χειρογράφῳ αἱ ἐπιστολαὶ πρόκεινται ὅλως σύμφυρτοι ἀλλήλαις καὶ ἀνάμικτοι, ἄνευ ἐσωτερικῆς τινος ἢ ἐξωτερικῆς ἀλληλουχίας, αἱ πλεῖσται δὲ καὶ ἄνευ χρονολογίας. Ἐν τῷ προκειμένῳ τεύχει, συνόψεως χάριν καὶ συνεχείας, διηρέθησαν καθ' ὕλην εἰς παιδαγωγικάς, οἰκειακὰς, φιλικὰς, ἐπιτιμητικὰς, ἐκκλησιαστικὰς, διηγηματικὰς κ. λ. Ταύταις πάλιν ἔπονται ἄλλαι ἑννέα ἀνέκδοτοι, ἐν τῇ καθωμιλημένῃ συντεταγμέναι, σπουδαῖαι μὲν ὑπὸ τὴν γλωσσικὴν ἔποψιν, σπουδαῖαι δὲ καὶ διὰ τὸν ζῆλον καὶ τὴν μέριμναν τοῦ ἀνδρὸς περὶ τῶν Ἁγίων Τόπων.

Αἱ νῦν ἐκδιδόμεναι ἰδιόχειροι ἐπιστολαὶ ἐξῆλθον ἐκ τῆς καλλιτέχνου γραφίδος τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων τέλειαι καὶ ἀπηρτισμέναι, καθάπερ τελεία καὶ ἀκμαία ἐξήλατο παρθένος ἡ Ἀθηναῖα ἐκ τῆς τοῦ Διὸς κεφαλῆς. Καὶ αἱ ἄλλαι ὅμως παραλειπόμεναι ἐπιστολαί, εἰ καὶ μὴ φέρουσι τὴν προσεπιγραφὴν «ἰδιόχειρος,» ὑπάρχουσιν ἀναμφισβητήτως γνήσια καὶ ἀδελφὰ τῆς ἀριστοτόκου αὐτοῦ διανοίας ἀποκυήματα, καθ' ἃ ἐναργῶς ἀποδεικνύει ἡ τοῦ ἦθους, τοῦ πάθους, τῆς ἐννοίας καὶ τῆς φράσεως ὁμοιότης, ἡ ἀνακαλυπτομένη ἅμα τῇ πρώτῃ καὶ ἐξ ἐπιπολῆς παραβολῇ τούτων πρὸς τε τὰς ἄλλας καὶ πρὸς ἕτερον τοῦ αὐτοῦ σύγγραμμα, περὶ οὗ διὰ βραχέων ἐν τοῖς ὀπισθεν γενήσεται λόγος.

Ἐὰν «ψυχῆς εἰκὼν ἢ ἐπιστολή» κατὰ τὸν Φαληρέα Δημήτριον, ἐὰν δὲ «καὶ ἀνδρὸς χαρακτήρ ἐκ λόγου γνωρίζεται,» κατὰ τὸ ἀρχαῖον λόγιον, πιστὴ καὶ ἀκριβῆς εἰκὼν τῆς τοῦ Μαυροκορδάτου ψυχῆς εἶναι ὁμολογουμένως αἱ ἐπιστολαί, ἅς, ὑπὸ τὸν ἀφελῆ καὶ ἀπέριπτον τύπον οἰκειακῆς συνομιλίας, ἐπέστειλεν οὗτος, εἰς αἰείποτε καὶ ὁ αὐτός, πρὸς

πολλούς ἐν διαφόροις χρόνοις καὶ ἐν ποικίλαις τοῦ βίου περιστάσεσιν, εἴτε εὐμενῶς προσεμειδία αὐτῷ ἢ τύχη, εἴτε καὶ βλοσυρώτερον ἀπέβλεπεν εἰς αὐτόν. Ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ταύταις, ὡς εἶδωλον ἐν κατόπτρῳ, τοσοῦτον πιστῶς χαρακτηρίζεται ὁ ἐσωτερικὸς ἄνθρωπος, ὥστε ἐπὶ Μαυροκορδάτου μάλιστα ἰσχύει ἡ παρατήρησις, ὅτι δηλαδή οἱ εὐκλεεῖς ἄνδρες ἐκ τῆς πρώτης ἡβῆς, ὅτε προαλείφονται εἰς τὴν παλαιστραν τῆς τῷ βροτείῳ γένει πολυμύθου ἀρετῆς, μέχρι πολιοῦ γήρωσ, ὅτε ἀποχωροῦσι κεκμηκότες τῆς ἀρετῆς ἀθληταί, ἐκτυποῦσι καὶ διαζωγραφοῦσιν αὐτοὶ ἑαυτούς, φιλοτίμως ἀπακριβοῦντες ἐξ ὧν ἐποίησαν, ἐξ ὧν εἶπον καὶ ἐξ ὧν ἔγραψαν τοιαύτην εἰκόνα τῆς ἑαυτῶν ψυχῆς, οἷαν οὔτε ζωγράφος μιμηλὸς, οὔτε πλάστης ἀνδριαντοποιὸς ἤθελε δυνηθῆ ποτε νὰ ἐκτυπώσῃ. ¹⁾»

Ἐν ταῖς πονηραῖς ἡμέραις τῆς τοῦ γένους θλίψεως καὶ συνοχῆς, ὅτε καὶ τὸ ὄνομα Ἑλλάδος καὶ Ἑλλήνων εἶχεν ἐκλίπει, τὸ λογικὸν τοῦτο φυτόν ἐβλάστησεν εὐγενῶς, ἐκαλλιεργήθη φιλοπόνως, ἀνέδραμεν εὐθὺ καὶ εὐθαλὲς καὶ ἐστεφανώθη πρωτίμως κάλλει ἀνθέων καὶ καρπῶν. Ὁ Μαυροκορδάτος ἔσχε πνεῦμα μεγαλοφυῆς καὶ δαιμόνιον, ὁξὺ πρὸς πάσας τὰς μαθήσεις, προσκλινὲς δὲ εἰς ἐννοίας σπουδαίας καὶ ἐμβριθεῖς· ἔσχε μνήμην τεράστιον, στεγανὴν καὶ ὑπὸ λήθης ἀσύλητον· ἔσχε κρίσιν ἀδιάπταιστον καὶ ἀείποτε σὺν τῷ προϊόντι χρόνῳ αὐξανομένην καὶ ἐμπεδουμένην· ἔσχε φαντασίαν ζωηράν, ὑψιβάμονα, δημιουργόν, περικοπτομένην δὲ τὰς πτέρυγας μόνον ὑπὸ τῶν αἰωνίων κανόνων τῆς ἀρχαιοπρεποῦς συμμετρίας τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Φειδίου· ἔσχε τελευταῖον νοῦν τοσοῦτον καθολικόν, ὥστε, ἐκ πρώτης ἡδὴ ἡβῆς σφαδάζων καὶ ὄλω ρυτῆρι περὶ τὴν τελειότητα τῆς διανοίας φερόμενος, ἀνέβη πρωτίμως ἐπὶ τὴν ἀκρόρειαν τοῦ Ἑλικῶνος, συνεχόρευσε ἀπάσαις ταῖς Μούσαις καὶ ταῖς Χάρισιν, οὐδὲν οὐδέποτε τῶν τῆς φιλοσοφίας ὀργίων ἠνέσχετο νὰ διαφύγῃ τὴν ἑαυτοῦ διάνοιαν καὶ διέπρεψε ἐν παντὶ ἀνεξαιρέτως εἶδει τοῦ ἐπιστητοῦ. Ὁ νοῦς αὐτοῦ καὶ ἡ καρδία ἀπεδείχθησαν λειμῶν ἀκήρατος τῶν κανονικῶν τῆς σεμνῆς ἀρχαιότητος συγγραφέων, καὶ τῶν τοῦ παρηκμαχότος καὶ τοῦ βυζαντιακοῦ ἑλληνισμοῦ, σύναμα δὲ κιβωτὸς ἔμφυχος τῶν Πατέρων, τῶν διδασκάλων καὶ τῶν καλλικελάδων ἀηδόνων τῆς Ἐκκλησίας· διότι καὶ περὶ Θεολογίας «οὐδεὶς ἄλλος τῶν τότε ἢ ἐκεῖνος οὔτε ἐφρό-

¹⁾ Ἀλεξ. Στούρτζα, βιογραφικὸν σχεδιάσμα, ὑπὸ Κ. Οἰκονόμου, τοῦ πρεσβυτέρου.

« νησεν, οὔτε εἶπεν, οὔτε ἐθεολόγησεν ἴσα τοῖς πάλαι τῶν ἀγίων, οὔτε
« εἰς ἀριστερά κλίνας, οὔτε εἰς δεξιά, ἀλλ' ὀδεύσας τὴν τοῦ Ἀγίου Πνεύ-
« ματος ὁδὸν τὴν βασιλικὴν καὶ τὴν ἀπταιστον. ¹⁾ » Ἡ φιλόθεος αὐτοῦ
καὶ θεοφιλὴς ψυχὴ ἀπεδείχθη μουσεῖον παντοδαπῶν λόγῶν ἀπηνοισμένων
εἰς δεινότητα καὶ χάριν, ἐφ' ᾧ αἱ χειρόγραφοι αὐτοῦ διδασκαλῆαι καὶ
συγγραφαὶ ἤγοντο διὰ τιμῆς καὶ ἐθαυμάζοντο διὰ τὸ ἀμφιλαφές τῶν
νοημάτων, διὰ τὸ περινενοημένον τῆς ἀπαγγελίας, διὰ τὴν ἐπανθοῦσαν
χάριν καὶ διὰ τὴν ἐπικαθημένην Ἀφροδίτην τῶν λόγων. Περιφανῆς δὲ
καὶ ἐπίσημος ἐφάνη ὁ Μαυροκορδάτος ὡς ἄνθρωπος ἐν μὲν τοῖς ἐπαγ-
γέλμασι διὰ τὴν ἰκανότητα καὶ τὴν εὐθύτητα, ἐν ταῖς εὐτυχίαις διὰ τὴν
ταπεινοφροσύνην, ἐν ταῖς ἀτυχίαις διὰ τὸ μέγα καὶ γενναῖον φρόνημα,
ἐν ταῖς δυσχερείαις διὰ τὴν σύνεσιν, ἐν τοῖς πόνοις διὰ τὴν καρτερίαν,
ἐν ταῖς ἀνέσεσι διὰ τὴν νηφαλιότητα, ἐν τοῖς κινδύνοις διὰ τὴν ἀταρα-
ξίαν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν ἀνδρείαν, ἐν ταῖς πρακτικαῖς ἀρεταῖς διὰ τὴν
μετριόφρονα καὶ σύντονον ἐπὶ τὰ πρόσω ἐπίδοσιν, ἐν αὐτοῖς δὲ τοῖς μι-
κροῖς παραπτώμασι διὰ τὴν ταχεῖαν ἐπίγνωσιν καὶ συναίσθησιν. Ἀναβὰς
εἰς τὰ ὑπέρτατα τῆς Πύλης ἀξιώματα, διῆλθεν ὄλην τεσσαρακονταετη-
ρίδα οὐχὶ καθεύδων, οὐδὲ ρέγγων, ἀλλὰ διαπονούμενος καὶ διατεινόμενος
εἰς θήραν καὶ ἐπίκτησιν τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν καλῶν οὐχὶ ὑπὲρ ἑαυτοῦ
τοσοῦτον, ἔσον ὑπὲρ τοῦ ταλαιπωροῦντος ἔθνους καὶ τῆς πενθοῦσης Ἰε-
κλησίας. Ἐνόει καὶ ἠσθάνετο ὁ ἐξάισιος ἀνὴρ, ὅτι ἐκ τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος
τὸ ἔθνος εἶχε κληρονομήσῃ ὀλίγας πέτρας, ἀγιασθείσας τὸ πρόσθεν ὑπὸ
τῆς παρουσίας Θεῶν συνομιλούντων πρὸς ἥρωας, βαπτισθείσας δὲ ἑλλη-
νικῷ αἵματι ἐν τοῖς ἀγῶσι κατὰ Περσῶν καὶ Ἀγαρηνῶν· ἀλλ' ἐκ τῶν
πετρῶν ἐκείνων ἔβλεπεν οἰχομένους τοὺς Θεούς, ἐξηφανισμένους δὲ τοὺς
ἥρωας, καθάπερ καὶ ἀπὸ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἔθνους εἶχεν ἐκρυῆ ἡ τούτων
γνώσις καὶ ἡ ἀνάμνησις. Ἐβλεπε τὸ ἔθνος διακείμενον οἷά περ ὁ μυθευό-
μενος θαλάσσιος Θεὸς Γλαῦκος, ὃν οἱ βλέποντες δὲν ἠδύναντο ἔτι νὰ δια-
κρίνωσι τὴν ἀρχέγονον αὐτοῦ φύσιν, διότι ἄλλα μὲν παλαιὰ τοῦ σώματος
μέρη εἶχον ἐκκλασθῆ, ἄλλα κατασυντριβῆ, πάντα ὑπὸ τῶν κυμάτων
ἦσαν καταλελωβημένα, εἰς ἄλλα δὲ εἶχον προσκολληθῆ ἔστρεα καὶ
φύκεα καὶ πέτραι, ὥστε παντὶ μᾶλλον θηρίῳ ὁμοιάζεν ἢ οἷος ἦτο

¹⁾ Ἰακώβου Μάνου Λόγος εἰς Ἀλ. Μ.

φύσει. ¹⁾ Οικτείρων δὲ τὴν κατάστασιν τοιούτου ἐξηλλοιωμένου καὶ παρα-
μεμορφωμένου Θεοῦ καὶ ἀδιαλείπτως μηχανώμενος μεθόδους ὑπὲρ τῆς εἰς
τὸ ἀρχαῖον σχῆμα καὶ κάλλος ἀποκαταστάσεως αὐτοῦ, εὔρισκεν, ἐδίδασκε
καὶ διαπρυσίως ἐκήρυττεν, ὅτι μόνη ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ γλῶσσα ἴσχυε
νὰ ἀποπλύνῃ τὸν ρύπον τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς ἀδοξίας, νὰ ἀποσαρώσῃ
τὰ ὄστρεα καὶ τὰ φύκια τῆς βαρβαρότητος, νὰ παραστήσῃ πρὸ τῶν
ὀφθαλμῶν τοῦ ἔθνους τὴν χρυσὴν τῶν ἀθανάτων προγόνων σειρὰν, νὰ
ἐνστάξῃ αὐτῷ ἐπιθυμίαν τοῦ ἐπανελθεῖν εἰς τὰ ἴχνη ἐκείνων, νὰ θρέψῃ
νεαρὰς ἑλληνοπαίδων ψυχὰς διὰ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ
μεγαλείου, νὰ ἐγείρῃ ἐνδόξους ἀναμνήσεις, νὰ ἀναφλέξῃ τὸν ζῆλον τῶν
πατέρων ἀρετῶν καὶ νὰ ἀνυψώσῃ τὴν ἐθνικὴν ὑπερηφανίαν, ἣτις λέγεται
καὶ νομίζεται μήτηρ μὲν πάσης ἀληθοῦς ἐλευθερίας καὶ παντὸς λαμπροῦ
ἐγχειρήματος, ψυχὴ δὲ κυβερνήσεων ἅμα καὶ λαῶν. Πᾶσα σχεδὸν σελὶς
τῶν τε ἐπιστολῶν καὶ τῶν ἄλλων τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων πονημάτων, μονον-
ουχὶ φωνὴν ἀφιεῖσα, λέγει, ὅτι ἐν τῇ ὑψηλῇ ἐκείνῃ θέσει, ἀνὰ μέσον
δυσαριθμῆτων πόνων, μεριμνῶν, φόβων, κινδύνων, πειρασμῶν καὶ δελεα-
μάτων, οὐδέποτε ἀνεπαύθη ὁ γεραρὸς ἀνὴρ εἰς τῆς εὐπαθείας τοὺς κόλ-
πους, οὐδέποτε ἔβυσε τὰ ὦτα πρὸς τὰς ἐλεεινάς τοῦ ἔθνους καὶ τῆς
Ἐκκλησίας οἰμωγὰς, οὐδέποτε ἐκάμμυσε τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς τὰ παθή-
ματα τῶν δυστυχούντων ἀδελφῶν, οὐδέποτε συνέσφιγξε τὰς χεῖρας πρὸς
ἀντίληψιν τῶν ἐπιδεομένων βοηθείας, ἀλλ' ὡς καιομένη φιλοπατρίας κά-
μινος, ὡς ἐνθεος φιλογενείας ἥρωος, θείῳ ἐκκαιόμενος ἔρωτι καὶ σώφρονί
τινι μανίᾳ μονονουχὶ ἐνθουσιῶν, προσήνεγκε τῷ Θεῷ τὴν ἐπικαρπίαν τῶν
ἐμπεπιστευμένων αὐτῷ ταλάντων καὶ τῶν δωρεῶν, πρῶτον μὲν διὰ τῆς
ἀμίσθου καὶ γονιμωτάτης διδασκαλίας ἐν τῇ Πατριαρχικῇ τοῦ Γένους
Σχολῇ, εἶτα δὲ διὰ τῆς πολιτικῆς δυνάμεως, τελευταῖον δὲ διὰ τῆς ἐκ-
παιδεύσεως λαμπροῦ γόνου, ὅστις ἀπέφηεν ἑαυτὸν ἐκμαγεῖον τῆς φύσεως,
τῆς προαιρέσεως καὶ τῆς σοφίας τοῦ πατρός.

¹⁾ Τεθεάμεθα διακείμενον αὐτὸ ὡςπερ οἱ τὸν θαλάττιον Γλαῦκον ἐρῶντες οὐκ ἂν
ἐπι ραδίως αὐτοῦ ἴδωσιν τὴν ἀρχαίαν φύσιν, ὑπὸ τοῦ τά τε παλαιὰ τοῦ σώματος μέρη
τὰ μὲν ἐκκεκλάσθαι, τὰ δὲ συντετριφθαι καὶ πάντως λελωβῆσθαι ὑπὸ τῶν κυμάτων,
ἄλλα δὲ προσπεφυκέναι, ὄστρεά τε καὶ φύκια καὶ πέτρας, ὥστε παντὶ μᾶλλον θηρίῳ
ἐσικέναι, ἢ οἷος ἦν φύσει. (Πλάτωνος Πολιτεία 10, 612).

Τὴν μὲν τοῦ Γένους Μεγάλην Σχολὴν πρῶτος ὁ Ἐξ ἀπορρήτων ἀπέφηνε φυτοκομεῖον τῶν λογίων ἀνδρῶν, ἐξ ὧν οἱ πλείστοι ἐδίδαξαν κατόπιν ἐν τοῖς πολλαχοῦ τῆς Ἀνατολῆς ἑλληνικοῖς ἐκπαιδευτηρίοις. Ἄξιον δὲ σημειώσεως φαίνεται, ὅτι, ἐν ᾧ οἱ ἄμεσοι καὶ ἔμμεσοι αὐτοῦ ὀμιληταί, Μηνιάτης, Εὐγένιος, Θεοτόκης κ. λ. ἄγονται περὶ πλείστου καὶ παρὰ πᾶσι μνημονεύονται εὐφῆμως, ὀλίγοις ὑπάρχει γνωστόν, οὐδὲ κατέλαβεν εἰσέτι τὴν προσήκουσαν θέσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς καθ' ἡμᾶς φιλολογίας τὸ ὄνομα Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαυροκορδάτου, περὶ οὗ παρωδῶν Ἰάκωβος Μάνος ὁ Ἀργεῖος τὸ τοῦ ποιητοῦ

..... βαθυρρεῖταιο μέγα σθένος Ὠκεανοῖο,
ἐξ οὔπερ πάντες ποταμοὶ καὶ πᾶσα θάλασσα
καὶ πᾶσαι κρῆναι καὶ φρεῖατα μακρὰ νάουσιν,

ἐπιεικῶς καὶ οὐδαμῶς ὑπερβάλλων ἔλεγεν « εἴ τινές εἰσιν ὄχαιοὶ καὶ ῥύακες » φιλοσοφίας καὶ τῆς ἄλλης παιδείσεως τανῦν ἐν τῇ Κωνσταντίνου, ναὶ » μὴν καὶ πάσῃ τῇ Ἑλλάδι, παρὰ τῆς ἐκείνου φωνῆς καὶ διδασκαλίας, » καθάπερ ἔκ τινος μεγίστης πηγῆς, ἔλαβον τὰς ἀρχὰς καὶ τὴν ἐκροήν. »

Τῇ δὲ πολιτικῇ δυνάμει ἐχρήσατο ὁ Μαυροκορδάτος πρὸς τὸ εὖ ποιεῖν διὰ παντός, οὐ μόνον συνηγορῶν τοῖς ἀδικουμένοις, ἐπαρκῶν τοῖς ἀδυνάτοις, σώζων τοὺς κινδυνεύοντας καὶ μεταδιδούς τῆς δόξης αὐτοῦ καὶ τῆς ἰσχύος πᾶσι τοῖς ὁμογενέσι καὶ ὁμοθρήσκοις, ἀλλὰ καὶ ἰδίους ἀναλώμασι ποριζόμενος τὰ ἐν Εὐρώπῃ ἐκδιδόμενα πονήματα ἐγκρίτων συγγραφέων, διανέμων δὲ αὐτὰ ἐν τοῖς σχολείοις, ἅτινα ἐλάμβανε προηγουμένως ἄδειαν νὰ συστήσῃ ἐν πλείσταις πόλεσι τῆς κατὰ τὴν Εὐρώπην καὶ Ἀσίαν Τουρκίας. Ἀπαγορευούσης τότε τῆς Πύλης τὴν ἀνίδρυσιν δημοσίων σχολῶν, μετεσχημάτιζε μὲν ὁ Μαυροκορδάτος εἰς σχολεῖα προκαταρκτικὰ τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προδόμους ἤτοι νάρθηκας, ἐνεκαίνιζε δὲ καὶ ἀνώτερα ἐκπαιδευτήρια τῶν ἐπιστημῶν καὶ τῆς φιλολογίας, ὡς δῆθεν φυλακὰς καὶ σωφρονιστήρια, καὶ αὐτοῖς τοῖς Ὀθωμανοῖς ἱερὰ ὄντα καὶ ἀπαραβίαστα. Ἐν ᾧ δὲ κατώρθου πάντα ταῦτα δι' ἣν ἔχαιρε πίστιν παρὰ τε τῷ Σουλτάνῳ καὶ τοῖς παραδυνάσταις, ἔκλειε τὰ στόματα τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις διοικητῶν, ὅτε μὲν διὰ δώρων, ὅτε δὲ διὰ τῆς ἰσχυρᾶς πρὸς τοὺς τούτων πάτρωνας μεσιτείας.¹⁾ Καὶ ἀφ' οὗ δὲ ἀπεχώρησε τῆς

¹⁾ Ἰακώβου Ρίζου Νερουλοῦ Ἱστορία τῶν γραμμάτων παρὰ τοῖς νεωτέροις Ἑλλησίν.

τοῦ Γένους Σχολῆς δὲν διέλιπεν εὐεργετῶν καὶ διδάσκων, ἀποδείξας τὸν ἑαυτοῦ οἶκον φιλομαθῶν σχολῆν καὶ δυστυχούντων καταφύγιον. Πρὸς τὴν θύραν αὐτοῦ δηλονότι, εἴτε οἶκοι διέτριβεν, εἴτε ἀπεδήμει, συνωλοῦντο πολλοὶ καὶ συγγενοὶ, ἀπήρχοντο δὲ πάντες ἀγαλλόμενοι, διότι ὁ μὲν ἐλάμβανεν ἴαριν νοσήματος σωματικοῦ, ὁ δὲ λύσιν προβλήματος φυσιολογικοῦ ἢ ἠθικοῦ, ὁ δὲ ἐπλούτει κατὰ τὴν ὀρθῶς ἀποδιδομένην ἀνάπτυξιν θεολογικῶν θεωρημάτων, ἕτερος πάλιν εὕρισκεν ἐξήγησιν μαθηματικοῦ ἢ ρητορικοῦ ζητήματος, εἰς ἄλλους τελευταῖον ἀπεκούφιζε φόρους καὶ δασμούς, ἐνίοτε δὲ διεπράττετο ἀτέλειαν καὶ εἰς κώμας καὶ πόλεις.

Πρώτην θέσιν ἐν τῷδε τῷ τεύχει κατέχουσιν εἰκότως αἱ τοῦ Ἐξ ἀπορρήτων ἐπιστολαὶ περὶ ἐκπαιδεύσεως τῶν ἰδίων τέκνων, διότι ἐκ τούτων καταφαίνεται πῶς μὲν καὶ αὐτὸς ἐδίδαξεν ἐν τῇ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολῆς, πῶς δὲ ἐπόθει νὰ ἐκπαιδευθῆ καὶ διδαχθῆ σύμπαν τὸ ἐλληνικὸν ἔθνος. Ἄλλ' ἐπειδὴ, ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν δεδήλωται, ἐκ τῶν 192 ἐκδίδονται νῦν μόνον αἱ ἰδιόχειροι ἐπιστολαί, οὐχὶ περιττὸν κρίνομεν ἐξ ἀπασῶν τούτων καὶ ἐξ ἄλλων τοῦ ἀνδρός πονημάτων νὰ σταχυολογήσωμεν ὅ,τι ἀληθές, ἀγαθὸν καὶ καλόν, καὶ ὡς ἐν ὑποτυπώσει νὰ διεξέλθωμεν τάς τε περὶ παιδαγωγικῆς ἀρχάς, καὶ τὴν ἄλλην καθόλου καὶ ἐπὶ μέρους φιλόσοφον αὐτοῦ θεωρίαν. Πρὸς τοῦτο δὲ ἀνάγκη νὰ προταχθῆ βραχεῖα παρατήρησις, ἰσχύουσα ἐπὶ πασῶν αὐτοῦ τῶν συγγραφῶν.

Εἰς βαθμὸν ὑπέρτατον ἐκέκτητο ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος φιλοκαλίαν. Ὁ ὅρος οὗτος θέον νὰ ἐκληφθῆ οὐχὶ ἐν τῇ χύδην καὶ τετριμμένη ἐκδοχῇ, ἀλλ' ἐν τῇ κυρίᾳ αὐτοῦ ἐννοίᾳ. Γνωστὸν δὴ, ὅτι τὸ φιλεῖν σημαίνει οὐ μόνον τὸ ἀγαπᾶν, ἀλλὰ καὶ τὸ καλῶς πεφυκέναι, τὸ φυσικὴν ἔχειν πρὸς τι διάθεσιν, τὸ φέρεσθαι πρὸς τι κατὰ τινα συνήθη καὶ γνωστὸν τῆς φύσεως νόμον, ἐπομένως τὸ καθ' ἕξιν ἀγεσθαι πρὸς τι. Ἡ τοῦ Μαυροκορδάτου λοιπὸν φιλοκαλία ἦτο συμφυῆς ἠθικὴ δύναμις τοῦ ἀπανταχοῦ ἀνευρίσκειν, αἰσθάνεσθαι καὶ ἀναπαριστάνειν τὸ καλόν. Κύριον τοιαύτης φιλοκαλίας ἐπακολούθημα ὁμολογεῖται ἡ ποιητικὴ ἀντίληψις καὶ τὸ ποιητικὸν αἰσθημα τῆς φύσεως τῶν ὄντων, τουτέστιν ἡ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου ποιητικὴ ἐπίδρασις οὐ μόνον ἐπὶ τὴν διάνοιαν, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν

ἐπὶ τὴν καρδίαν. Τὸ αἶσθημα τοῦτο ἐξήγειρεν ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ Μαυροκορδάτου πρῶτιστα μὲν καὶ μάλιστα ὁ τῆς Ἑλλάδος αείποτε διαγελῶν οὐρανὸς καὶ αἱ ποικιλώταται καὶ ἀπαράμιλλοι καλλοναί· οὐχὶ μικρὸν κατόπιν ἀνέπτυξε καὶ ἐπαιδαγώγησεν αὐτὸ ἔνθεν μὲν ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ μυθολογία καὶ καλλιτεχνία, ἡ τὴν ὅλην φύσιν ἀνυψώσασα καὶ περιβαλοῦσα χαρακτῆρα ἀγνότερον, ὅλως ιδεώδη καὶ θεῖον, ἔνθεν δὲ αἱ γλυκύθυμοι εἰκόνες τῆς Ἰλιάδος καὶ τῆς Ὀδυσσεΐας καὶ αἱ ἐπὶ τὸ λυρικώτερον τῆς φύσεως περιγραφαὶ τοῦ Σοφοκλέους, τοῦ Εὐριπίδου, τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τοῦ Θεοκρίτου. Τὸ αὐτὸ αἶσθημα τελευταῖον προσέλαβε μείζονα ἔντασιν καὶ ἔκτασιν, διὰ τῆς διηνεκοῦς μελέτης τῶν διδαχῶν τοῦ Χρυσοστόμου, τῶν ὁμιλιῶν τοῦ Βασιλείου καὶ τῶν λόγων τοῦ ἀδελφοῦ τούτου Γρηγορίου Νύσσης, παρ' οἷς ἤρξατο νὰ λαμβάνη ἕτερον ιδιόρρυθμον καὶ δὴ καὶ τὸν οὐ πολλῶ ὕστερον ἀναπτυχθέντα ρωμαντικὸν χαρακτῆρα, ὅποτε οἱ τῆς τύρβης τῶν ἐγκοσμίων ἀποσχιρτιῶντες ἀναχωρηταὶ ἔτι μᾶλλον συνησθάνοντο τὴν ὑπέροχον ἠθικὴν δύναμιν τῆς φύσεως καὶ τῶν καλλονῶν αὐτῆς, ὑπ' αὐτῶν δὲ τούτων διετίθεντο ὀρησκειτικώτερον καὶ εὐσεβέστερον.¹⁾

¹⁾ Πολλοὶ τῶν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις περὶ καλοῦ φιλοσοφισάντων, ἡγουμένου τοῦ ποιητοῦ Σχιλλέρου, ἀπεσθάνοντο, ὅτι ἡ τῶν ὄντων φύσις ἐπενήργησε μόνον εἰς τὴν διάνοιαν, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὴν καρδίαν τῶν Ἑλλήνων· ὅτι ἡ σεμνὴ ἀρχαιότης ἴσταται ἀπέναντι τῆς φύσεως οὐχὶ ὡς ὁ λυρικός, ἀλλ' ὡς ὁ ἐπικός ποιητής· ἐπομένως ὅτι οἱ ἀμίμητοι ποιηταὶ τῆς Ἑλλάδος περιέγραψαν μὲν πιστῶς καὶ ἀκριβῶς τὸ μεγαλεῖον καὶ τὸ κάλλος τῆς φύσεως, καθ' ὃν τρόπον περιέγραψαν μάχας, ἀσπίδας, πανοπλίας, ἱρατισμούς, σκεύη κ. λ., ἔμειναν δὲ ψυχροί, ἀκατάνυκτοι καὶ ὅλως ἀπαθεῖς ἀπέναντι τοιοῦτων τερπνῶν ἐντυπώσεων. Εἰς τὸ λάθος τοῦτο περιέπεσον ἀναμφιβόλως οἱ περὶ τὸν Σχιλλερὸν, πρῶτον μὲν, διότι ὠρμήθησαν ἐκ τῆς σφαλερᾶς ἀρχῆς, ὅτι ἡ ποιητικὴ τῆς φύσεως ἀντίληψις δὲν δύναται ἄλλως νὰ ἀποκαλυφθῇ, ἢ μόνον κατὰ τὸν γῆν συνήθη ρωμαντικώτερον τρόπον· ἐπομένως, ἔπου ὁ τρόπος οὗτος μὴ ἀναφαίνεται, ἐκεῖ οὐδαμῶς οὐδὲν ὑπάρχει ποιητικὸν τῆς φύσεως αἶσθημα· δεῦτερον δέ, διότι περιώρισαν τὴν κλασικὴν ἀρχαιότητα εἰς μόνον τὸν Ὅμηρον, ἐν καὶ εἶχον κατ' ἐξοχὴν μελετήσῃ· ἀμελήσαντες δὲ τῶν ἄλλων ποιητῶν, λυρικῶν τε καὶ δραματικῶν, ἔλαθον ἑαυτοὺς ἀγνοήσαντες, ὅτι καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι μόλις ἐν τῷ μακρῷ χρόνῳ τὸ ποιητικὸν τῆς φύσεως αἶσθημα ἠρέμα καὶ κατὰ μικρὸν ἀνεπτύχθη μέχρι τηλικούτου βαθμοῦ, ὥστε, παρὰ τοῖς διδασκάλοις τῆς Ἑκκλησίας καὶ τοῖς μυθιστοριογράφοις μάλιστα, τοῦτο ὀλίγον ἢ οὐδὲν ἀρίσταται τῆς ἐπὶ τὸ περιπαθέστερον θεωρίας τοῦ κόσμου, ἐφ' ἣ σεμνύονται οἱ νεώτεροι. Τὸ σφαλερὸν τῆς ιδέας ταύτης ἤλεγξαν διὰ μακρῶν ὁ πολὺς Ἀλέξανδρος Οὐμβόλδος ἐν τῷ δευτέρῳ τεύχει τοῦ Κόσμου (Naturgefühl nach Verschiedenheit

Ἄλλ' ὁ Μαυροκορδάτος δὲν θὰ ὑπερηκόντιζεν ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην τοὺς τε πρότερον καὶ τοὺς ὕστερον ἐν Ἑλλάδι συγγραφεῖς, ἐὰν πρὸς τῷ ποιητικῷ αἰσθήματι τῆς φύσεως τῶν ὄντων μὴ προσετίθει τὸ οὐχ ἦττον σπουδαῖον ποιητικὸν αἰσθημα τῆς σχέσεως καὶ ἀλληλεπιδράσεως τῶν τε ὑλικῶν ὄντων καὶ τῶν αὐτῶν καὶ αὐτῶν δὴ τῶν μαθηματικῶν, τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τῶν ἀφηρημένων ἰδεῶν. Ὀφείλει δὲ τοῦτο ἀναμφισβητήτως εἰς τὴν ὠραίαν τῶν Ἀπεννίνων χερσόνησον, τὴν σεμνὴν ἐστίαν τῆς ποιήσεως, τῆς μουσικῆς, τῆς γραφικῆς καὶ τῆς ἔρμογλυφικῆς τέχνης, γεραρὰν δὲ μητέρα καὶ τροφὸν τοῦ ποιητοῦ τῆς Θείας Κωμωδίας. Ὁμολογούμενον ὑπάρχει, ὅτι ἐκ τῶν νεωτέρων γλωσσῶν ἡ πλουσία, ἐναρμόνιος, καλλιτεχνικὴ καὶ ποιητικωτάτη ἰταλικὴ κέκτηται κατ' ἐξοχὴν τὸ πλεονέκτημα τοῦ epitetae, τοῦ προσαρμόζειν δηλαδὴ ἐκάστῳ οὐσιαστικῷ περιγραφικόν, ἐρμηνευτικόν ἢ κοσμητικόν ἐπίθετον, συμπληροῦν καὶ ἀπαρτίζον τὴν ἔννοιαν ἐκείνου, κατακηλοῦν δὲ φαντασίαν ἅμα καὶ διάνοιαν. Καὶ ξένα πονήματα μεταφράζων ὁ Ἰταλὸς φύσει ἄγεται νὰ προσθῇ τοῖς οὐσιαστικοῖς ἐπίθετα, ἅτινα παρέλιπεν ὁ συγγραφεὺς. Οἱ ἀναγινώσκοντες πάλιν ἐν ἄσμα τοῦ Δάντου οἶονδ' ἕποτε καταπλήσσονται παρατηροῦντες, ὅτι ἀνὰ πᾶσαν τρίτην ἢ τετάρτην τριστιχίαν παρεμβάλλεται εἰκῶν, μαρ-

der Zeiten und der Völkerstämme), ὁ Πέτερ (das tiefe Naturgefühl der Griechen und Römer in seiner historischen Entwicklung, Meissen, 1875), ὁ Μέζιος (Ueber Empfindung der Naturschönheit bei den Alten, Leipzig, 1865) καὶ ἄλλοι πλείστοι. Καὶ περὶ αὐτῆς δὲ τῆς τοῦ Ὀμήρου ποιήσεως, ἐν ἧ οἱ περὶ τὸν Σχιλλερὸν ἐθαύμασαν μόνον τὴν ἐξ ἀντικειμένου περιγραφὴν, ἄλλα ἀπεσφῆνατο ὁ Γοίθιος, ὁπότε ἐθεάσατο τὰς συγγενεῖς ταῖς ἑλληνικαῖς φυσικὰς τῆς Ἰταλίας καλλονάς. «Περὶ Ὀμήρου (ἔγραφε τῷ Σχιλλέρῳ ἐκ Νεαπόλεως), ὁμολογῶ σοι, ὅτι πυκνὴ ἀγλὺς ἤδη ἀφηρέθη μου ἐκ τῶν ὀφθαλμῶν. Αἱ τούτου περιγραφαὶ καὶ εἰκόνες φαίνονται ἡμῖν ποιητικαί, φαντασιώδεις, αὐθαίρετοι· εἶναι ὁμῶς φυσικώταται, διαζωγραφοῦσι δὲ τὴν φύσιν μετὰ τοιούτου ἀγνοῦ καὶ μυχίου αἰσθήματος, ὥστε, ἵνα λαλήσω καθ' Ὀμηρον, σέβας μ' ἔχει εἰσορόντα καὶ ἀναγινώσκοντα. Ἡμεῖς, οἱ ἐν τῇ μεσογαίᾳ οἰκοῦντες, θαυμάζομεν τὴν Ὀδύσειαν μόνον ἐκ τῆς ἠθικῆς ἀπόψεως, διότι τὸ περιγραφικὸν μέρος ὀλίγιστον ἐπικουρεῖ εἰς τὴν φαντασίαν ἡμῶν. Ἄλλ' ἐν ὁποῖα ἀμυγᾶνῳ καλλονῇ, ἐν ὁποῖα ἀφάτῳ λαμπρότητι ἐφανερώθη μοι ἡ ἐποποιία, ὅτε διεξῆλθον αὐτὴν ἐν Νεαπόλει καὶ Σικελίᾳ! Ὡς ἐν εἰκόνι παλαιᾷ τὰ διὰ τῆς πολυχρονιότητος πελιανθέντα καὶ ἐξίτηλα γενόμενα χρώματα αἴφνης ἀναλαμβάνουσιν ὅλην αὐτῶν τὴν ἀρχέγονον ζωηρότητα καὶ ἀκμὴν διὰ νέας γανώσεως, οὕτω τὰ ὠχρὰ τῆς Ὀδυσσεΐας χρώματα, αἴφνης ἀνακτησάμενα τὴν πρόσθεν ἔκφρασιν καὶ ἰσχύν, ἀπέδειξαν μοι εἰκόνα ζῶσαν, λαλοῦσαν, ἀρτιμελῆ καὶ ἐναρμόνιον· ἡ ἐποποιία ἐπέσαστο οὕσα ποίησις καὶ ἐφανερώθη ἀληθινὴ φύσις.» (Briefwechsel mit Schiller, IV, 102).

τυροῦσα ἑπόσον ἢ διάνοια ἐκείνη ἐδέσποζε σύμπαντος τοῦ κόσμου, ἐξωτερικοῦ καὶ ἐσωτερικοῦ, ἀνεύρισκε δὲ συγγένειαν ἢ ὁμοιότητα ὑλικῶν καὶ ἀύλων, οἷαν οὐδεὶς οὐδέποτε οὔτε ἤθελεν ἀνακαλύψῃ, οὐδὲ φαντασθῆ λανθάνουσαν. Ἐν τῇ ὥραίᾳ λοιπὸν Ἰταλία, ἣτις κατ' ἐκεῖνο τοῦ χρόνου ἦτο καταγώγιον ἀπάσης φιλοσοφίας καὶ καλλιτεχνίας, διατρίψας πεντεκαίδεκα ἔτη ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος « καὶ οἶά τις μεγάλη καὶ » μυριαγωγὸς ὄλκας παντοδαπῆ ἐμπορίαν, πᾶν εἶδος μαθήσεως ἐπὶ τῆς » ἀλλοδαπῆς εἰς μίαν τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν ἐμπορευσάμενος, » ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ λεπτύνη, ἀπακριβώσῃ καὶ τελειοποιήσῃ τὸ καθόλου ποιητικὸν τῆς φύσεως αἰσθημα καὶ τὴν φιλοκαλίαν, ἣν φύσις μὲν ἑλληνικὴ, Θεοφίλητος καὶ Θεοφοίτητος ἐνέπνευσεν αὐτῷ, μελέτη δὲ ἀδιάλειπτος τῶν θύραθεν καὶ τῶν ἱερῶν συγγραφέων ἐπλούτισε καὶ ἐκραταίωσεν. Ἐν ἀμφοτέροις τούτοις ὁ Μαυροκορδάτος εἶναι οὐδενὸς δεύτερος. Οὐδεμία ὑπάρχει οὐσία, εἰς ἣν νὰ μὴ ἀπονέμη ἑκάστοτε ιδιότητος προσφευῖς καὶ ἐπαγωγούς· οὐδεμία ὑπάρχει ὄψις τοῦ ἠθικοῦ, τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου, μὴ χορηγοῦσα αὐτῷ ἀφορμὴν νὰ ἀνοίξῃ τοὺς θησαυροὺς τῆς βαθείας φρενὸς αὐτοῦ, νὰ κρούσῃ τὰς λεπτοτάτας τῆς καρδίας χορδὰς καὶ νὰ συγκινήσῃ τὴν καθολικὴν τῆς ἀνθρωπότητος οὐσίαν ἐν ὅλῳ αὐτῆς τῷ βάθει καὶ τῇ λεπτότητι, ὡς εὐρεσιεπῆς καὶ χρυσορρήμων λυρικός· οὐδεμία ὑπάρχει σχέσις καὶ ἀλληλουχία ὑλικῶν καὶ ἀύλων, ἣν νὰ μὴ ἐρμηνεύῃ ὁ κατὰ τὴν ἰκανότητα τοῦ συγκρίνειν δαιμόνιος νοῦς διὰ παραβολῶν καὶ εἰκόνων πρωτοτύπων, ἀρῆρυσμένων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐκ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, μάλιστα δὲ τῆς ἰατρικῆς, ἣς ἦτο ἐγκρατέστατος καὶ ἐμπειρότατος. Πανταχοῦ, ὡς συντόμως εἰπεῖν, φιλοσοφεῖ καὶ φιλοκαλεῖ ὡς ἀρχαῖος Ἕλληνας καὶ μουσοτραφῆς Ἰταλός.

Μετὰ τὴν παρέκβασιν ταύτην ἐπανερχόμεθα εἰς βραχεῖαν ἀνάλυσιν τῶν παιδαγωγικῶν αὐτοῦ ἀρχῶν. Ὡς ὁ Ἐκτωρ εὐχεται ὑπὲρ τοῦ Ἀστυάνακτος, οὕτως ὁ Ἐξ ἀπορρήτων, οὕτω καὶ πᾶς γονεὺς ἐπιποθεῖ νὰ ἴδῃ καὶ ἀκούσῃ τὰ ἴδια τέκνα « πατρὸς ἀμείνονα. » Ὁ τὸ χρῶμα καὶ τὸ ὄμμα πελιδὸνὸς φθόνος, « ὁ κατὰ πάντων ἀκρίτως τὰ βέλη αὐτοῦ ἀφείεις, » τὰ τέκνα μόνον δὲν ἰσχύει νὰ βλάψῃ, τέλεον δὲ ὑπεκχωρεῖ, διὰ τὸ πλεονάζον

καὶ τὸ ἀνυπέβλητον τῆς παρὰ τῶν φυσάντων ἀγάπης. Τῷ ὄντι, ὅσον καταβραίνει ἢ στοργή, τοσοῦτον ἀνακόπτει τοῦ φθόνου τὴν ἐπὶ τοὺς κατιόντας φορὰν καὶ ροπὴν. Περισπώμενος φροντίσιν αὐλικαῖς ὁ Μαυροκορδάτος, ἀκολουθῶν τοῖς ὀθωμανοῖς παραδυνάσταις εἰς στρατόπεδα καὶ εἰς μάχας, ἀδυνατῶν ἐπαμένως νὰ διδάξῃ αὐτὸς τοὺς υἱούς, ὡς ἄλλοτε ἐδίδαξεν ὄλην καθηγεμόνων τοῦ ἔθνους γενεάν, ἐξέρχεται εἰς ζήτησιν φίλου γνησίου, πράγματι ἑταίρου, καίπερ εἰδώς, ὅτι ὁ ἑταῖρος ὑπάρχει μέγα τι καὶ ἐξαισίον καὶ δυσεύρετον, ἐν ἀνθρώποις μάλιστα τοῖς νῦν, οἵτινες, παραχαράττοντες καὶ ἤθη καὶ τέχνας καὶ ἐπιστήμας καὶ διδασκαλίαν, παρανοθεύουσι πάντα καὶ ἀποχωρίζουσι τῆς ἀρχαίας τιμιότητος καὶ λαμπρότητος ὅ,τι ἂν ὑποπέσῃ εἰς τὴν μιαρίαν αὐτῶν καὶ τὴν βδελυρίαν. Τελευταῖον εὐρίσκει τὸν πρῶτον αὐτοῦ ὁμιλητὴν, Ἰάκωβον Μάνον τὸν Ἀργεῖον, οὗ τινος τὴν εἰκόνα τῆς φιλοσόφου ψυχῆς πρὸ πολλοῦ φέρει ἐπὶ μέσης καρδίας ἐγκεκολαμμένην, ἄνδρα ἐξιδιωσάμενον τὴν ἑαυτοῦ εὐνοίαν καὶ ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἑταίρων αὐτοῦ οὐδαμῶς ἔχοντα τὰ δευτερεῖα, πρὸς ὃν, μετὰ τὴν αἰσίαν τοῦ σκοποῦ ἐπίτευξιν, περιχαρῆς θὰ δηλώσῃ, ὅτι « τοῖς μὲν ἄλλοις φίλοις κοινά εἰσι τὰ κτήματα καὶ τὰ ὑπάρχοντα, ἑαυτῷ δὲ καὶ τούτῳ κοινοί εἰσι καὶ οἱ παῖδες αὐτοῖ, διότι ἀμφοτέροι διηκόνησαν εἰς τὴν τούτων ἐπίδοσιν.» Ὁ Ἰάκωβος ἦτο « ὑπάτος τῶν φιλοσόφων τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἀνὴρ σοφὸς καὶ πολυμαθὴς, πράξει καὶ θεωρίᾳ κοσμούμενος, δαημονέστατος τῆς ἐλληνικῆς καὶ μιμητῆς εἰς ιδέαν λόγου τῶν ἐξαιρέτων παλαιῶν Ἑλλήνων φιλόσοφος περιπατητικὸς, ἔτι δὲ καὶ τοῦ βάθους τῆς θείας Γραφῆς καὶ τῆς ἱερᾶς Θεολογίας ἀνιχνευτῆς ἐμπειρότατος.... ἀπώνατο λίαν κατὰ τὴν τῆς παιδείας ἐπίδοσιν ἐκ τῆς χρονίου συνδιατριβῆς καὶ συνομιλίας Ἀλεξάνδρου τοῦ Μαυροκορδάτου (ἄτε πελάτης ὢν τοῦ περιφήμου ἐκείνου οἴκου καὶ παιδαγωγὸς τῶν λαμπροτάτων παιδῶν αὐτοῦ) καὶ πολλὰ ἐκ τῆς πολυχεύμονος ἐκείνης πηγῆς ἠρύσατο σοφίας νάματα· καὶ ἐν τῷ ἐπιταφίῳ δὲ εἰς τὸν μακαρίτην λόγῳ ταῦτά ταῦτα ὁμολογεῖ, ἔπαινον ἑαυτῷ καὶ κλέος ἐντεῦθεν οὐ τὸ τυχὸν ἠγούμενος περιποιεῖσθαι. Ἐσχολάρχησε καὶ τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει σχολῆς . . . » ¹⁾

¹⁾ Δημ. Προκ. ἀπαρίθμησις λογίων Γραικῶν ἐν τῇ Ἑλλ. Βιβλιοθήκῃ Ἰω. Φαβρικίου, Τόμ. ΙΑ, σελ. 798. Παράβαλε καὶ Κωνσταντίου Α΄ Συγγραφέως Ἑλλάσσονας, σελ. 354.